

A kolozsvári Brassai Sámuel Középiskola múltjából II.

Küzdelmes évek

Az önálló erdélyi fejedelemség megszűnésének átmeneti szakasza és a XVIII. század első fele a megpróbáltatások korát jelentette az iskola történetében. Ma is csodálattal és elismeréssel emlékezhetünk vissza arra a hősi magatartásra, amellyel az iskola tanulói, tanárai és természetesen az erdélyi unitáriusok védték a művelődésnek ezt a szerény, de számukra felmérhetetlen értékű intézményét.

A Habsburgok uralma a híres *Leopoldi diploma* kiadásával kezdődött el, amely elvileg biztosította ugyan a korábbi szabadságjogokat és kiváltságokat, és a katolikus vallást is méltán — de nem méltó módszerekkel — igyekezett visszaállítani elvesztett jogaiba. Kolozsváron 1693. október 10-én, bizonyos anyagi kárpótlás ellenében, elvették az óvári iskolát, és a tanulóifjúság a piac nyugati oldalán kapott három, iskolái célokra alig alkalmas magánházat. 1695—1697 között, részben e házak átalakításával, részben új helyiségek építésével, az iskola végre megfelelő épületekhez jutott.

Az építkezés még be sem fejeződött, amikor 1697. május 6-án a városban iszonyú tűz támadt, amely az egykori feljegyzések szerint „három templommal, két scholával, toronnyal együtt, a városnak nagyobb részét elpusztította úgy, hogy harmada, ha megmaradt”.

Mivel ismét építkezni kellett, és pénz nem volt, az iskola rektorát, Kolozsvári Dimén Pált Hollandiába küldték építési segély gyűjtésére. Dimén nem remélt nagy összeggel, több mint 17 ezer forinttal tért vissza, ami azután elegendő volt a tűzkárok rendbehozására. Az egykori feljegyzések beszámolnak a város és az iskola nehéz helyzetéről a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc idején. Sok diák a kurucokhoz szökött át, nem volt biztosítva az ellátás, a tanulóifjúságot örségekbe szervezték, de a közmondás ellenére a fegyverek között sem hallgattak el a műszak, és a tanítás, megcsappant létszámmal ugyan, tovább folyt. Az egyik korabeli feljegyzés elmondja, hogy 1708. július 19-én 40 diák aratni ment a rektornak, munkájukat azonban a kurucok megzavarták, és hármat közülük elfogtak, de hosszú alkudozások után szabadon engedték. A rektor és a lektorok, úgy látszik, gyakran vették igénybe a diákokat mezei munkára, mert 1725-ben a konzisztórium a következő határozatot hozta:

„A scholamesterek tanítványaikat paraszti magok munkájokra, mezei robotára, marhák körül való forgolódásra, favágásra, vízfordásra *nullo sub praetextu* applikálni ne merészeljenek *sub poena* fl. 3, hogy a tanulástól el ne vonassanak.”

A Rákóczi-szabadságharc befejezése után új politikai helyzet alakult ki, és a császári udvar minden eszközt felhasznált a protestánsok visszaszorítására. Steinville tábornok katonái 1716-ban elvették a nagypiaci (a mostani főtéri) templomot, ekkor a benne elhelyezett könyvnyomda és iskolai könyvtár is elpusztult. Két év múlva a piaci iskolát javaival együtt minden kárpótlás nélkül elvették, és 1718. április 2-án, a rektor és két lektor vigasztaló és buzdító szavai után a reményét vesztett ifjúság közül ki-ki a városban szerzett lakására vonult vissza. A kilátástalan helyzet ellenére a vezetőség aránylag rövid idő alatt megtalálta a szükséges megoldást. Már május elsején az iskola kiváló lektora, Szent-Ábrahám Mihály értesítette a *dispersa iuventut* — a szétszéledt ifjúságot —, hogy a tanítás a Bel-Magyar utcában átengedett ház négy földszinti és két emeleti termében megkezdődik. Szent-Ábrahám Mihály iskolai pályáját két új tantárgy, a jog és a földrajz bevezetésével kezdte meg. Dimén halála után, 1720-ban, mint külföldön (Hollandiában és Németországban) tanult ifjú, ő vette át az iskola vezetését. Mivel az anyagi alapokat elvették, ő látta el a laboratóriumok segítségével a lektorok feladatait is. Átszervezte az iskola egész rendjét, új szabályok bevezetésével helyreállította a meglazult fegyelmet, ő tiltotta el például a dohányzást, a *herba nicotianának* a használatát, és bizonyos mértékben korlátozta a diákgyűlés — *coetus* — hatáskörét. Hogy a tanulók alapos felkészülését biztosítsa, több tárgyból: számtanból, logikából, földrajzból, világ- és egyháztörténetből, hittanból, tankönyvet írt.

Az iskola belső rendje

Az iskola belső életéről értékes adatokat tartalmaznak azok a rendszeresen vezetett feljegyzések, amelyek az anyagi számadások mellett a fontosabbnak tartott eseményekről is beszámolnak. 1626-tól kezdődően — kisebb-nagyobb megszakításokkal — a múlt század közepéig külön naplóba, az ún. *Fasciculus Rerum Scholasticarum*ba vezették. Kiderül belőle a tanulók örökös küzdelme, meg nem szűnő tevékenysége az anyagiak biztosítására. Ez a tevékenység nagyon változatos volt: énekeltek a temetéseken, üdvözlő szavakat, verseket mondtak s énekeltek a lakodalmakon és a vendégségeken, karácsonykor csoportokba szerveződve „kántáltak“ a gazdagabb polgárok házaiban, elmentek legációra, virrasztottak a betegek ágyánál, „asszisztáltak“ az ünnepi szertartásokon, magántanítást vállaltak, és nem vonakodtak a mezei munkáktól: kapálástól, aratástól, kaszálástól, szénagyújtástól. A begyűlt összegeket időről időre szétosztották, elsősorban a rászoruló tanulók között.

Életüket az iskolában és a bentlakásban maguk irányították. A diákgyűlés gondoskodott a fegyelem megtartásáról, a kihágások, vétéségek számbavételéről és szigorú megbüntetéséről. A büntetést, akárcsak más iskolákban is — mai fogalmaink szerint — a túlzott szigorúság jellemezte. Ide tartozott a koplaltatás, kikötés, bebörtönzés és a kicsapás; az alsóbb csoportoknál a vesszőzés. Sajátos büntetési forma volt a *plága*, melynek célja a latin nyelv alapos elsajátítása. Minden csoport egyik tagjának a lektor nádpalcát — plágát — adott át, aki annak adta tovább, akit anyanyelvén hallott beszélni. Ha a plága több mint két napig maradt nála, akkor régebben egy *nummus* (pénz) bírságot fizetett, később 12 sor latin verset, vagy ennek megfelelő prózát kellett megtanulnia, vagy 12 mondatot a bibliából. Alkalmazásának utolsó szakaszában ismét a pénzbírságra tértek át. A verés sem volt ritka fegyelmezési módszer; a XVIII. század közepén egyeseken zsínati meghagyás írta elő a tanároknak, hogy „a gyermekeket kézzel vagy bottal ne verjék... csak pálcával, 3 frt. büntetés mellett“.

A felsőosztályosok felszabadultak a pálcá uralma alól, és mint tógások vagy secundanusok külön szervezetbe — *coetus*ba — tömörültek. Az önkormányzati rendszer érvényesítésére a diákság valóságos „tisztviselői kart“ választott, melynek minden tagja feladatának tartotta a hagyomány megőrzését és alkalmazását. Külön szervezet volt az „esküdtszék“, amely kivizsgált és megbüntetett minden fegyelmi kihágást. A múlt század második felében Benczédi Gergely felújította ezt az intézményt, és 1947-ben, új alapokra helyezve, mi is alkalmaztuk, és örömmel állapíthatjuk meg, hogy működése eredményesebb és hathatósabb volt, mint az igazgató vagy a tantestület fegyelmezése.

A diákság életéből természetesen nem hiányzott a szórakozás sem, és a hét bizonyos délutánjait szabadteri játékokkal töltötte, ahogy ma mondanánk: „a sportnak szentelte“, és sok gondot fordított a színjátszásra. A színjátszás irányítása a rektor és a senior hatáskörébe tartozott. 1572 áprilisában az iskola seniorának, Válaszúti Györgynek *A debreceni disputa* című darabját adták elő, s talán ez az első magyar nyelvű iskolai színjáték, amelynek előadásáról adatunk van. 1626. március 21-én Bethlen Gábor fejedelem és kísérete is részt vett az iskola egyik színelőadásán. Ma már több darab címét vagy éppen kéziratát ismerjük, s feltehető, hogy még nem egy lappang különböző könyvtárainkban.

Az iskola a XVIII. században és a reformkorban

A sebtében átalakított magánház csakhamar nem volt elengedő a tanulók befogadására. Ezért ők maguk építettek agyaggal döngölt sővényfalakból új helyiségeket: 1726-ban négy termet, 1756-ban ugyancsak négyet. Az alapítványi vagyion elvétele után az egyetemes egyház gyűjtésekből tartotta fenn az iskolát, annál is inkább, mert 1724-től kezdve az iskola fenntartása az egyházközségtől az egyetemes egyház hatáskörébe ment át. A gyűjtések nem jártak mindig kellő eredménnyel, s ilyenkor a tantestület fizetése és a tanulók segélyezése elmaradt. Közben e felekezet tagjai előtt bezárultak a közhivatalok is, és a főurak, néhány kivételével, más vallásra tértek. A megmaradtak, különösen a Sukiak és a Petrichévich-Horváthok a szó szoros értelmében „táplálták a tanárokat és a tanulókat“. A gyűjtések és az adományozások folytán mégis akkora összeg gyűlt össze, hogy 1780-ra az iskolát egy emeletig felépíthették, 1806-ban pedig befejezhatték a második emeletet is. Ilyen módon az iskola épületének kérdése csaknem egy évszázadra megoldódott.

A XVIII. század folyamán a felvilágosodás szelleme, ha lassan is, éreztetten hatását. Mária Terézia 1777-ben kiadta a tanítás egységes rendszerét és szellemét

megkívánó rendeletét, a *Ratio educationist*. Magas követelményeinek azonban az erdélyi iskolák nem tudtak eleget tenni, ezért II. József 1782-ben Erdélyben bevezeti az ún. *Norma regiát*, amely csökkentette a *Ratio* túlzásfolt tantervét, és a hangsúlyt az irodalmi és az esztétikai nevelésre helyezte. Az erdélyi iskolák ennek alkalmazásától is idegenkedtek, mert belügyeikbe való beleszólásnak tekintették. Néhány hónappal később megjelent a *Türelmi rendelet*, amely a felvilágosodás szellemében bizonyos enyhítéseket is hozott, sőt az iskolának 63 évvel korábban elvetett javaiért II. József 5000 forint kárpótlást adott. Az így megindult folyamat kedvező légkört teremtett, mert elkerülhetetlenül a vallásszabadság és az alkotmányosság helyreállítása felé haladt, ami lehetővé tette az iskolában is a reformok egymás utáni alkalmazását.

A tárgyalt korszak igazgatói és tanárai közül messze kimagaslik Szent-Ábrahámi Mihály, Agh István, a jobbágyszármazású szülőktől származó Lázár István, a későbbi püspök, a költő és történész Székely Sándor, a *Vadrózsák* gyűjtője, Kriza János, a jogtudós Mikó Lőrinc és mindenekelőtt Brassai Sámuel, aki két ízben is betöltötte az igazgatói tisztelet (1838—1840 és 1845—1847 között).

Nincs helyünk kitérni itt mindazokra a tantervi és módszertani változásokra, amelyek a nevelést és az oktatást összhangba hozták az idők követelményeivel. Mennyire azonban mégsem mellőzhetünk megváltoztak a tantestület címei: a rektorból igazgató, a lektorból professzor, azaz tanár lett; új tantárgyak kerültek be a tantervbe; elmaradtak a régi, középkorias szokások, a diákgyűlés hatáskörét mindinkább az igazgató vette át; modernizálódott a tanterv, és a szabadelvű eszmék most éppen úgy otthonra találtak a műszáknak ebben a hajlékában, mint a XVI. században a racionalizmus dogmaellenes uralma.

Az iskola didaktikai, pedagógiai, szellemi fejlődését nagymértékben előmozdította Brassai Sámuel. 1837-ben már mint ismert tudós lett az iskola tanára, s azt a feladatot kapta, hogy új, a követelményeknek jobban megfelelő tantervet dolgozzon ki. Tantervében Brassai csaknem teljes mértékben szakított az évszázados hagyományos felfogással, és a latin nyelv uralmát megdöntve az anyanyelvi oktatást vezette be. A csoportrendszerrel a szakrendszerrel helyettesítette, vagyis a tanár nem egy egész csoportot tanított mindenből, hanem egy vagy két tárgyat minden vagy legalábbis a legtöbb csoportban. Nyilván, ez a tantestület szűkebb szakosítását, de alaposabb felkészülését kívánta meg. A csoportokat osztályokkal cserélte fel, és ezek számozását alulról felfelé jelölte. Az oktatás elmélyítésére megkívánta a tankönyvek rendszeres használatát, és ő maga hét tankönyvet írt. Az esztétikai és irodalmi oktatás mellett a korábban elhanyagolt reáltudományok: a matematika, fizika, természettan, ásványtan, növénytan alaposabb művelését is megkívánta, és nagy súlyt helyezett a szertárak rendszeres gyarapítására.

Brassai tervének gyakorlatba ültetésével az iskola nagy lépést tett előre, és sok tekintetben az erdélyi nevelés élvonalába került.

A reformkor más újításokat is hozott: különvált a teológiai tanfolyam, előbb két-, majd három-, végül négyéves időtartammal önálló akadémiává fejlődött. 1847-ben jogtudományi tanszéket is létesítettek, de az alapítvány megsemmisülése miatt ez csak egy évig működhetett.

1848 és az azt követő időszak

Az 1848-as szabadságharc idején az iskola épületét katonai kórháznak foglalták le, és a tanulók nagy része bevonult katonának, ezért a tanítás egy ideig szünetelt. A forradalmi harc elbukása után az erdélyi helytartóság elismerte az iskola működési jogát, sőt főgimnáziumnak nyilvánította, a jogi tanfolyamot megszüntette, és a filozófiát beolvasztotta a főgimnáziumi tantervbe. Az új nevelésügyi rendelet, az *Entwurf* biztosította az állam ellenőrzési jogát az iskolák fölött. Ekkor jött létre a főgimnázium, amely négy alsó osztályú gimnáziumból és a filozófiai kurzust egységesítő négy felső osztályból állott.

Az *Entwurf* az erdélyi iskolákban határozott ellenkezést váltott ki. 1860-ban ebbe az iskolába látszólag annak szellemében, de a valóságban a Brassai-tantervnek megfelelő rendszert vezettek be. Ezzel indul meg az a folyamat, amely az iskolát mindinkább modernizálja és színvonalassá teszi. A folyamatot előmozdító számos ok közül csak néhányat említünk meg:

A szabadelvűség fokozatos fejlődése lassanként feloldotta az unitáriusok iránt különösen a magasabb körökben táplált előítéletet. Ennek széteszteléséhez nem kis mértékben járult hozzá az a tény, hogy „felfedeződtek” az angol hitrokonok, akik már az abszolutizmus éveiben hathatós segítséget nyújtottak. A megváltozott hangulat eredménye az iskola számára az lett, hogy más felekezetű és nemzetiségű

tanulók: románok, németek, főképpen zsidók egyre nagyobb számban látogatták. Ennek szemléltetésére csak egy példát hozunk fel: 1913—1914-ben a tanulók száma a nyolc osztályban 344, ebből 128, vagyis több mint egyharmada más vallású.

Fejlődését elősegítette a kolozsvári egyetem létesítése 1872-ben, amely biztosítani tudta a tantestület megfelelő utánpótlását. Az iskola korábban is arra törekedett, hogy az alapítólévének megfelelően „tudós és nyelvekben jártas tanárokat” alkalmazzon. A rektor és legtöbbször a tanárok is külföldön: olasz, holland és német egyetemeken tanultak, majd 1860-tól az angol főiskolákon is létesítettek ösztöndíjakat számukra. A kolozsvári egyetem alapítása nyomán a külföldi tanulmányok nem maradtak el, de a megnövekedett tantestület valamennyi tagja alapos kiképzésben részesülhetett.

E korszak igazgatói és tanárai közül csak a legkiválóbbakat említhetjük meg: a gazdag publicisztikai tevékenységet is kifejtő Nagy Lajost, a már Angliában tanulmányokat folytató Benczédi Gergelyt és Kovács Jánost, az iskola történetének alapos kutatóját és íróját, Gál Kelemet; a tanárok közül Simén Domokost, Kanyaró Ferencet, Uzoni-Fosztó Gábort, Pálfi Mártont, Nyiredy Gézát, Kelemen Lajost, Varga Bélát, Gelei Józsefet, Borbély Istvánt, akik mind didaktikai, mind pedig irodalmi vagy tudományos munkásságukkal általános elismerést és megbecsülést váltottak ki.

Nem kis mértékben járultak hozzá az iskola fellendüléséhez a nagylelkű adakozók. Közöttük első helyen Berde Mózes áll, aki 1888 szeptemberében kelt végrendeletében csaknem egymillió forint értékű vagyont hagyott egyházának, s ebből százezer forintot a kolozsvári iskola számára, mert, amint írta: „Kora ifjúságomtól szívem egy érzést, agyam egy gondolatot táplált: felségíteni szegény vallás közösségemet, könnyíteni az utat a tanuló fiatalságnak a tudományok megszerzésére és segíyezni elhagyott szolgálait és tanárait.” Az adományozások tették lehetővé a könyvtárak, szertárak gyarapítását. Már a XVIII. században a külföldre küldött ifjak kötelezték magukat, hogy könyveket vásárolnak, és idővel azokat az iskolának hagyományozzák. Bölöni Farkas Sándor, Brassai Sámuel és sokan mások saját könyvtárukat adományozták az iskolának.

Lassanként olyan anyagi alapok gyűltek össze, amelyek 1897-ben lehetővé tették a mostani iskola felépítésének megkezdését, amit Pákei Lajos tervei szerint négy év alatt készült el, és 1901. szeptember 21-én, ünnepélyes megnyitó keretében, adták át rendeltetésének. Erdély egyik legnagyobb s legszebb iskolaépülete volt. Büszke volt rá minden tanulója, tanára s talán Kolozsvár valamennyi lakója. Nicolae Iorga, a nagy román történész, amikor a húszas években felkereste Kolozsvárt, azt írta róla, hogy egyetemnek beillő, valóságos palota.

A későbbi fejlődés már mindannyiunk előtt ismert. Erdélynek Romániával való egyesülése után mint felekezeti iskola államszegélyben ugyan nem részesült, de szabadon működhetett, és mint néhány évszázadon át, a hívek adakozása lehetővé tette az anyagi alapok biztosítását. A második világháború zivatarában ágyúgolyó-találat érte, de a főhatóság és az iskola vezetősége rövid idő alatt nemcsak a keletkezett rongálódásokat javíttatta ki, hanem az épület általános rendbetételére számottevő anyagi áldozatot hozott. A felszabadulás után az állam megkülönböztetés nélkül biztosította a felekezeti iskolák tantestületének fizetését. A tanári kar igazodott az új követelményekhez, és a háború okozta nehézségek ellenére a tanítás zavartalanul, erősen megnövekedett létszámmal folyt 1948 augusztusáig.

Az ekkor életbe lépett tanügyi reform teljesen új alapokra helyezte a hazai oktatást. Az iskola minden fokon az állam fenntartása, irányítása és ellenőrzése alá került. A reform az egész ifjúság nemre, vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül, egységes, a szocializmus építésének szolgálatában álló nevelését és oktatását tűzte ki célul. Új lehetőségek tárultak fel. Az azóta eltelt 34 év történetének felvázolása és elemzése azonban egy másik tanulmány keretében kívánkozik.

Felidézvén néhány mozzanatot az iskola küzdelmes történetéből, a vezetőségnek, a tanári karnak és a tanulóifjúságnak azt kívánjuk, hogy merítve és ihletődve iskolája múltjából, és azon — mint rendíthetetlen alapon — állva, elődeihez hasonló ragaszkodással és kötelességteljesítéssel végezze munkáját úgy, hogy minden évben nagyobb és szebb eredményekről számolhasson be.